

Peter Madsen

Historie og ideologi

Det er karakteristisk for udviklingen i litteraturstudierne i de senere år, at der er blevet inddraget stadig flere vidensområder i arbejdet. I et af nykritikkens klassiske skrifter¹ klager Cleanth Brooks over, at forskellige bestræbelser på at hente inspiration og viden fra andre videnskaber har forflygtiget interessen for det litterære emnes egenart. Det lykkedes den angelsaksiske nykritiks talsmand parallelt med en række bestræbelser, der har ligheden med nykritikkens, at få begrænset litteraturstudiernes horisont ganske radikalt. Sammenligner man med, hvad der helt selvfølgeligt indgår i en klassisk filologs eller en middelalderfilologs uddannelse, så springer det i øjnene, at den eksklusive koncentration omkring det særligt litterære, værket selv og hvad ellers slagordene har været betød intet mindre end institutionaliseret fordummelse, idet det må betragtes som dumt ikke at kende til sit emnes stilling i de virkelige sammenhæng, hvor det fungerer i samfundslivet og hvorudaf det er produceret. Det er indlysende, at en del af denne afstandtagen fra begreber om litteraturens samfundsmæssige placering og funktion har været rettet imod marxistiske bestræbelser, autonomismen i efterkrigstidens litteraturstudier og litteraturkritik var – hvad enten det var bevidst for litteraterne eller ej – et led i den kolde krigs antikommunisme. Dette er ikke hele sagen, men en vigtig side af den. Autonomistiske tendenser havde også en funktion som opgør med en perspektivløs biografisme. Bl.a. derfor havde den appel også over for ellers kritisk indstillede studerende. Et godt eksempel på gennemført bornert borgerlig indstilling i disse spørgsmål giver en dansk litterat:

„'Litteraturhistorie' er et urent begreb, fordi det optager i sig både digteriske og ikke-digteriske frembringelser. Hvad vi trænger til, er en sammenhængende dansk æstetisk litteratur-

historie, digtningens egen historie, med poesien i centrum og med personer, tid og sted i tilbørlig afstand.“²

Idag kan sådanne formuleringer virke som parodi, men de var alvorligt ment, da de blev skrevet. Det var under 2. verdenskrig i en anmeldelse af et af de få danske forsøg på sociologisk litteraturforskning. Den anførte opfordring til at holde den smudsige virkelighed på tilbørlig afstand af den rene poesi danner afslutning på anmeldelsen. Som var det bevidst polemik imod Marx og Engels³ skriver anmelderen lidt før slutningen:

„Saavel idéhistorien som sociologien har antipoetisk virkning, når de appliceres på digtning. / De poetiske fænomener har nemlig deres egen historie.“

Det var sådanne tendenser, der blev dominerende i efterkrigstiden, men tressernes studenteropgør og den voksende politiske bevidsthed, som oprøret udsprang af og befordrede, har vendt op og ned på også dette forhold. I mange henseender har vi genoptaget bestræbelser fra mellemkrigstidens radikale strømninger, der ellers var gemt godt af vejen i institutionernes formidling af de faglige traditioner. Marx, Freud, den kritiske teori og arbejderbevægelsens historie er igen trådt ind som centrale elementer i de litteraturstuderendes bevidsthed (en udvikling som ovennævnte anmelder da også har bekæmpet institutionelt og i offentligheden, også dette er en del af universitetets tradition). Ligesom de tidligere forskere og kritikere, som trods den generelle tendens fastholdt interessen for de virkelige forhold, nu har kunnet inddrages i studierne. Dette er naturligvis en udvikling, som må hilses velkommen, ikke blot af de studerende, som har sprængt sig ud af den institutionelle fordummelse, men også af de læsere, hvis interesser ikke blev tilgodeset af autonomismen, heriblandt ikke mindst de medlemmer af arbejderklassen, som trods skolegang og kulturindustri har opretholdt interessen for litteratur, bl.a. som kilde til historisk viden (Upton Sinclairs *The Jungle* er eksempelvis ikke noget dårligt udgangspunkt for en diskussion af fremmedarbejderes vilkår i Europa idag). Men det er ikke tilstrækkeligt, at horisonten åbnes, det er samtidig nødvendigt at bringe en sammenhæng i de nye om-

råder og at foretage en kritisk tilegnelse af den bedre del af den borgerlige tradition, som naturligvis ikke *blot* er bornert, men også repræsenterer en kilde til viden – forudsat der er tale om en kritisk tilegnelse. Det følgende er et forsøg på at give et skitse-mæssigt overblik over nogle af de vidensområder, som er blevet inddraget, et overblik som samtidig angiver den indre sammenhæng mellem disse områder: det har kun mening at undersøge sammenhængen mellem forskellige „discipliner“ i det omfang der foreligger en faktisk sammenhæng mellem de virkelighedsområder, de prætenderer at repræsentere erkendelse af⁴.

Historien og kapitalen

Den nyere tids historie er kapitalens historie. Også Unionen af socialistiske rådsrepublikker (USSR), Den tyske demokratiske republik (DDR), Folkerepublikken Kina og de øvrige lande, som officielt er socialistiske (der er ikke her plads til at gå ind på spørgsmålet om de faktisk er det), er grundlæggende bestemt af kapitalismens dominans i den øvrige verden. Dette er en grundlæggende erkendelse, som nu kan synes selvfølgelig, og som heller ikke længere benægtes af kapitalens egne talsmænd, men det er værd at erindre om, at der i tresserne i fuldt alvor kunne tales om „post-kapitalistiske industrisamfund“ (Ralf Dahrendorf)⁵ og lignende. Der er lagt et meget stort arbejde i fornyet læsning af Marx' hovedværk: *Kapitalen*, ikke mindst ved de vest-tyske universiteter, men også i Frankrig, Italien, England og Danmark. Denne fornyede læsning har søgt bag om de ellers fremherskende marxisme-traditioner (2. Internationales og 3. Internationales, efterkrigstidens „humanistiske marxisme“, den kritiske teori m. fl.), i første omgang med en art filologisk tilgang, men i næste omgang for at kunne frugtbar gøre Marx-studierne i arbejdet med historisk materialistiske studier af såvel samtiden som fortiden. Søgte man i tressernes begyndelse viden om, hvad marxisme var for noget, så stødte man almindeligvis ind i enten forskellige korte tekster eller teorier om „fremmedgørelse“. De korte tekster, der stod i centrum, var ikke mindst *Det kommunistiske manifest* og forordet til *Til kritikken af den*

politiske økonomi. Særlig denne sidste korte tekst spillede en væsentlig rolle i mange fortvivlede diskussioner om forholdet mellem produktivkræfter og produktionsforhold, eller mellem basis og overbygning. Den anden mulighed var ungdomsskrifterne, særlig de såkaldte *Pariser-manuskripterne*, hvor „fremmedgørelses“-kategorien blev fremhævet, som oftest på en sådan måde, at Marx blot blev legitimering for en almindelig kultur-radikal samtidskritik eller for en eksistentialistisk tilværelses-tolkning⁶. Mere dybtgående studier blev nok foretaget i lukkede kredse, men for almindelige studerende uden forbindelse med traditionelt kommunistiske miljøer forblev orienteringen som oftest begrænset til de nævnte kilder. Det var imod på den ene side den traditionelle kommunistiske bevægelses formelagtige marxisme, på den anden side den „humanistiske marxisme“ og dens „fremmedgørelses“-snak, Althussers skrifter vendte sig allerede fra omkring 1960⁷, ligesom det var imod den „stalinistiske“, dvs. den af Sovjetunionen traderede, marxisme-leninisme Sartre rettede sin kritik⁸ (der dog også var skydeskive for Althussers)⁹. I Tyskland havde Adorno og Horkheimer holdt traditionen fra den tidlige frankfurterskole – sådan nogenlunde – vedlige. Det var imod den traditionelt kommunistiske forkortelse af marxismen til legitimationsideologi, Adorno¹⁰ til stadighed vendte sig, altså for så vidt samme kritiske retning som Althussers, men ligesom i forbindelse med Sartre, således var også Adornos kritiske teori behæftet med forkortelser, der – i begge tilfælde – havde at gøre med den samfundsmæssige placering, hvorudfra kritikken blev konciperet: nemlig den isolerede intellektuelles¹¹. Adorno er det på mange måder vanskeligt at kritisere på en måde, der står i rimeligt forhold til såvel de forhold, *han* kritiserer, som hans egne skrifter. Nok har hans opfattelse begrænsninger, men de er udsprunget af en historisk situation, som i sig selv lagde op til disse begrænsninger. Blot ikke af de grunde, som Adorno gjorde gældende. Det var ikke kulturindustrien og „stalinismen“, der lammede arbejderklassen på mange måder i efterkrigstiden: det var nok så meget den voldsomme repression, som såvel arbejderklassen som marxistiske intellektuelle blev udsat for¹². Med andre ord: kritikken af Adorno må gå vejen om ad en tilegnelse af de faktiske historiske forløb, som – sådan som de tog sig ud fra hans standpunkt – har dan-

net baggrund for begrænsningerne i kritikken. På den anden side er det ikke mindst Adornos stadige fastholdelse af den kritiske distance, som dannede grundlag for den senere udvikling i marxistisk retning i Frankfurt og andre steder. Eller anderledes formuleret: gennem Adornos kritiske teori var den radikale intelligens på mange måder godt rustet til at udvikle den intellektuelle refleksion over sine egne aktioner¹³. På det filosofiske plan gennemførte Alfred Schmidt¹⁴ omkring 1960 et opgør med Sovjet-marxismen, som var med til effektivt at begrænse den via den kinesiske kulturrevolution og maoismen påny propagerede marxisme-leninisme, hvis kompendium – ud over Maos artikler – er blevet Stalins gamle korte oversigt over marxismen (som oprindeligt indgik i *SUKP(b)s historie*)¹⁵. Historisk-sociologisk kom Habermas' afhandling om *Offentlighedens strukturelle ændringer* (Borgerlig offentlighed)¹⁶ gennem analyserne af senkapitalismen „refeudalisering“ – tendens til at spille en væsentlig rolle, eftersom den formulerede den radikale intelligens' umiddelbare oplevelse af det kapitalistisk restaurerede BRD. De i et vist omfang borgerligt radikalt konciperede anti-imperialistiske og anti-undtagelsestilstandslovgivningsaktioner kunne – i Habermas' kategorier – forklares som forsøg på at genskabe en kritisk offentlighed som kontrolinstans over for den skjulte magtudøvelse¹⁷. Men Habermas' opfattelse af senkapitalismen blev snart kritiseret ikke blot af studenterne, men også af arbejderklassen, som i de såkaldte septemberstrejker i 1969 reagerede imod den forøgede udbytning, der satte ind efter krisen i 1967–68. En lignende udvikling kan antagelig genfindes i de fleste lande, i Sverige med de vilde strejker i de nordlige malmfelter (Kiruna), i Danmark med en bølge af vilde strejker i 1969–70, i Frankrig med maj 68, i Italien med det varme efterår 1969 og den vedvarende skærpede klassekamp osv. Habermas' misopfattelse af senkapitalismen er eksemplarisk: den rummer to klare grundelementer, nemlig tesen om, at arbejderklassen ikke udgør et revolutionært potentiel (arbejderklassen er integreret), og tesen om, at kapitalismens udvikling har skabt en sådan overflod, at klasse modsætningerne kan opløses. Den senere udvikling i tresserne og halvfjerdserne har dementeret begge teser. Marcuse var talsmand for lignende tanker (*Det éndimensionale menneske*¹⁸ var en central bog under

studenteropgøret, også den er udgået fra frankfurterskolen), som blev kritiseret vel nok bedst af Paul Mattick¹⁹, hvis studier i statsinterventionens begrænsninger antagelig var et af de første eksempler på relevansen af en ortodoks tilegnelse af *Kapitalens* grundlæggende analyser²⁰. Også teorierne om „fremmedgørelse“ som central-kategorien i Marx' analyser²¹ blev grundigt dementeret af klassekampopsvinget, som nok en gang demonstrerede for den radikale intelligens, at det er kapitalforholdet, der er det afgørende.

Denne de virkelige forholds kritik af intelligensens reproduktion af det tilsyneladende var et afgørende stød i retning af fornyede Marxstudier, som i Vest-Tyskland tog form af minutjøs *Kapital*-læsning²², hvis akademiske træk og isolerede karakter antagelig bl.a. må tilskrives et voldsomt tilbageslag i studenterbevægelsen. Men disse træk gør ikke arbejdet ligegyldigt. Det har været særdeles væsentligt at komme til klarhed over, hvilken status den abstrakte analyse af kapitalens bevægelseslove har i analysen af den virkelige kapitalisme. Hvad det har skortet på, det er videre refleksioner over og konkret arbejde med den konkrete totalitet, hvori disse bevægelseslove sætter sig igennem og i øvrigt også hæmmes. En tydelig akademisk hang til abstraktion viser sig her, i en vis forstand antager denne *Kapital*-tilegnelse karakter af gentagelse af en Marcuses stivnede rædsel over den tilsyneladende stivnede realitet: var samfundet for Marcuse éndimensionalt, så er det for Kapitalexegesen (den dårlige side af den) „kapitalsubsumeret“²³. Begge opfattelser er objektivistiske og uden begreb om hverken klassekampen eller den samfundsmæssige realitets kompleksitet. Denne kompleksitet var det derimod Althussers hensigt at understrege igennem analyser af Lenin og Mao²⁴. Men også hos ham forbliver det i den akademiske abstraktion. Det bliver stadigvæk vanskeligere at finde det væsentligt at gentage parolen om den komplekse overdeterminerede helhed, når parolens hensigt ikke når til konkret realisering. Althussers virksomhed som den rene marxistiske teorier (eller filosofier) politibetjent over for forurenende afvigelser²⁵ er naturligvis endnu et symptom på den marxistiske intelligens problematiske stilling *trods* klassekampopsvinget. Men internationalt set er det en højst betænkelig mangel på udvikling, der her stilles til skue. De akademisk abstrakte tendenser i begge

de nævnte „skoler“ kan ikke ophæves ved at den ene bliver slået i hovedet med den anden, men kun gennem konkrete studier, der bygger på ikke alene en grundig tilegnelse af *Kapitalen*, men også en orientering i retning af den faktiske historiske udviklings betydning for den aktuelle situation. Det er eksempelvis ikke anbefalelsesværdigt at gå fra *Kapitalen* til en analyse af den aktuelle udvikling i BRD uden at tage såvel Weimar-republikkens politiske kampe som den fascistiske repression og efterkrigstidens restaurative repression i betragtning. Og det er i øvrigt heller ikke muligt at begribe f.eks. SPDs rolle i Weimar-republikken uden kendskab til Tysklands forhistorie (herom nedenfor).

Diskussionerne i forbindelse med *Kapital*-exegesen har blandt andet været koncentreret om, hvilken status den abstrakte kapitalanalyse har i forhold til den historiske kapitalisme. Den officielle kommunistiske opfattelse – udmøntet i teorien om den Statsmonopolistiske kapitalisme²⁶ – går ud på, at *Kapitalen* drejer sig om en periode, hvor der herskede *konkurrence*-kapitalisme, men at denne under imperialismen blev afløst af *monopol*-kapitalismen, hvorved bl.a. værdilovens status som lære om udlikning af profitraten ikke længere er den samme som under den tidligere konkurrencekapitalisme, monopolerne siges at besidde en *magt*, der gør at de kan sætte sig ud over værdiloven²⁷; i mellemkrigstiden, men særlig efter 2. verdenskrig, har der da udviklet sig en stadigt voksende statsindgriben, der er styret af monopolkapitalens interesser, idet monopol og statsapparat er sammenflettet²⁸. Heroverfor hævdes det da, at det der fremstilles i *Kapitalen* ikke er lovene for en bestemt epoke, men grundlæggende love for kapitalismen, som gør sig gældende også i de perioder, som Statsmonopolkapitalisme-teoriene kalder monopolistiske og statsmonopolkapitalistiske. Der må skelnes mellem den almene kapitalanalyse og analysen af den konkrete samfundsmæssige realitet. Det som kaldes monopoler er store kapitaler, som nok på forskellig vis kan hæmme værdilovens gennemslag, men på længere sigt vil værdiloven sætte sig igennem alligevel²⁹. Statsinterventionen repræsenterer ikke nogen mulighed for at ophæve værdiloven, men nok nogle muligheder for at forandre den måde, hvorpå den slår igennem. Problemet med denne opfattelse er, at det ikke er ganske klart, hvad det

er for et langt sigt, der er tale om. Dette hænger sammen med den abstrakte karakter af diskussionen, men her skal i øvrigt blot det almene i sagen fremhæves, nemlig at det som analyseres i *Kapitalen* i princippet er en række sammenhæng, som gør sig gældende på den ene eller den anden måde, så længe der overhovedet er tale om kapitalisme.

Hertil kommer nu spørgsmålet om kapitalismens historiske udvikling. Hvad der kan iagttages igennem den nyere tids historie, det er en stadigt mere omfattende udbredelse af kapitalistiske produktionsrelationer, såvel geografisk som inden for det enkelte lands rammer⁹⁰. Marx har analyseret denne udvikling i England⁹¹ og vist, hvordan den gik for sig i blodige former, med tvangsekspropriation, hårde straffe for arbejdsvægring osv. Dannelsen af en klasse af frie lønarbejdere foregik igennem vold og tvang, samtidig med at borgerskabet befriede sig fra de feudale omstændigheders og statslige hæmninger. Det borgerlige demokrati blev i England til sideløbende med den omtalte dannelse af en arbejderklasse. Marx' anvendelse af Englands historie som eksempel har været forvirrende for anvendelsen af kapitalanalysen til historisk forskning, eftersom den engelske udvikling ikke umiddelbart kan overføres på udviklingen i andre lande. Nok er en lønarbejderklasse, lov og orden, en vis kapitalakkumulation og udviklede kommunikationsmidler blandt forudsætningerne for enhver kapitalisme, men de former, hvorunder disse betingelser historisk kommer i stand kan være – og har været – meget forskellige. Det er heller ikke sådan, at vareproduktion og handel med nødvendighed fører til en stadigt voksende kapitalisme, men er kapitalismen først udviklet til dominerende produktionsmåde, så fortsætter den med at underlægge sig stadigt flere områder indtil den bliver stoppet af klassekampen – eller af en atomkrig. Der er her igen tale om modsætningen mellem den almene kapitalanalyse og den konkrete historiske analyse, og igen er det afgørende ikke at foretage en umiddelbar projektion fra den abstrakte analyse til den konkrete historiske realitet og udvikling.

Udviklingen i Tyskland⁹² kan tjene som eksempel, et eksempel som samtidig kan danne baggrund for omtale af en af hovedskikkelserne i den nyere humanvidenskab, Wilhelm Dilthey. Af grunde, som ikke skal omtales her, udvikledes der ikke i Tysk-

land en kapitalistisk produktion, der kunne stå mål med Englands førend hen imod slutningen af det nittende århundrede. Den handels- og industrikapital, som i århundredets sidste halvdel ønskede forbedrede muligheder for kapitalistisk udvikling måtte se sig stillet over for en klasse af jordbesiddere, som ganske vist nok efterhånden udviklede et kapitalistisk landbrug, men som gjorde det selvstændigt – hvor der i England var tale om sammenfletning af handels-, industri- og jordkapital – og som samtidig sad fast på det preussiske statsbureaukrati. Borger-skabets bestræbelser i retning af borgerligt demokratisk styre – som kulminerede i 1848 – blev snart stækket, og resultatet blev et klassekompromis. Jordkapitalisterne – junkerne – gik med til at befordre den kapitalistiske udvikling igennem lovgivning o.l., men opretholdt det hidtidige styre politisk set. Statsapparatet bibeholdt et kraftigt islæt af junkernes klassefæller og en borgerlig offentlighed udvikledes ikke, sådan som den gjorde det i England.

Repressionen kulminerede med forbuddet imod socialdemokratisk organisering – som snedigt nok ikke omfattede deltagelse i valg: man skulle have kontrol med hvor mange der var og hvem der var ledere – men den liberale opposition blev også stækket. Resultatet heraf var dobbelt: på den ene side forhindredes udviklingen af en liberal borgerlig opinion, som kunne være samlende for den mere kritiske intelligens, på den anden side kom Socialdemokratiet til at spille den liberale oppositions rolle, hvilket faldt meget godt i tråd med partiets islæt af småborgerlige elementer (håndværkere o.l.). For den liberale intelligens betød det, at der opstod et valg: enten resignation eller tilslutning til Socialdemokratiet – med mindre man da ville føle sig uden for tidens vigtige strømninger. Dele af den liberale intelligens afskrev det liberale, andre dele tilsluttede sig Socialdemokratiet. Dobbeltigheden i Socialdemokratiets sociale sammensætning og politiske rolle blev et vigtigt element i nederlaget efter 1. verdenskrig, hvor Socialdemokratiet stillede sig tilfreds med etablering af et borgerligt parlamentarisk demokrati, hvorefter dette blev overgivet til højrefløjen³³. Statsapparatet forblev uberørt, dvs. det forblev stærkt præget af junkernes og hermed ideologisk overensstemmende embedsmænds indstilling. Det borgerlige demokrati fik en meget kort funktionsperiode, i 1924

fik USA – dels staten, dels dele af kapitalen – en betydelig økonomisk indflydelse og i 1933 overlod dele af den tyske kapital, deriblandt endnu en gang jordkapitalen mod øst, den politiske magt til fascismen, hvilket var en stor fordel for kapitalen, men betød knusning af den indtil da stærkeste arbejderbevægelse uden for Sovjet-unionen (og måske endda egentlig stærkere end den, eftersom SUKP(b) vel på det tidspunkt ikke socialt set var en arbejderbevægelse)³⁴. Efter krigen kom det sammensluttede socialdemokrati og kommunistparti til magten i den af den røde hær besatte zone, mens de amerikansk, engelsk og fransk besatte zoner endnu en gang fik en borgerligt demokratisk forfatning. Nogen udskiftning af statsapparatets bureaukrater blev der heller ikke denne gang tale om, og de seneste års eksempler på domstolens ophævelse af love vedtaget i forbundsdagen peger i retning af fortsat reaktionær dominans (universitetslove og abortloven er blevet forkastet som grundlovsstridige).

Alle disse forhold har naturligvis været af afgørende betydning for den tyske intelligens. Under Bismarck var det handelskapitalen, der var tilhænger af frihandel, altså ingen statsindblanding på det område, mens jord- og industrikapitalen ønskede toldbeskyttelse, som de også fik. Det var bl.a. disse toldbeskyttelser, der var baggrunden for monopolernes gunstige vilkår i Tyskland. Det er umuligt uden nærmere studier at fastslå, om der er nogen reel sammenhæng, men det er manifest, at netop handelskapitalen, specielt den jødiske handelskapital var baggrund for en del af den kritiske intelligens, det gælder for store dele af frankfurterskolen, det gjaldt emancipatorisk orienterede skoleeksperimenter i tyvernes begyndelse og det gjaldt den liberale presse i Weimar-republikken.

Til den liberale intelligens hørte Wilhelm Dilthey indtil midten af tresserne, hvor reaktionen for alvor vandt fodfæste igen³⁵. Derefter holdt han sig fra politik og udviklede sin filosofi om humanvidenskaberne, som på flere måder minder om nykritikken, og som under alle omstændigheder er klart apologetisk i forhold til de herskende tilstande i Tyskland, ikke alene eksplicit, men også overhovedet i sin tankegang.

„Klagen over statsmagtens brutalitet er sælsom [...] på grundlag af denne det politiske system iboende magtvilje opstår

betingelser, der overhovedet gør kultursystemet muligt. Da optræder her en ny sammensat struktur. I denne er magtforhold og forbindelser mellem målsystemer forbundet i en højere enhed.“ (208–9)³⁶

Den forbindelse mellem sider af samfundet til en højere enhed fremstår gang på gang hos Dilthey som et produkt af statsmagtens integrationsfunktion, men på den anden side påstås den også at være et produkt af en altgennemtrængende „objektiv ånd“, en hegelisk idealistisk instans, som er befriet for den dynamik, den udover sig selv gående tendens, som den havde hos Hegel – og som denne meget rigtigt bemærkede er ubehagelig at tænke på for borgerskabet³⁷. Diltheys objektive ånd hører ingen steder hjemme, men gennemtrænger alligevel i princippet alle sider af samfundet i en epoke. Den kommer af epokens „fælles dyb, som ingen beskrivelse kan udtømme“. (210). Alligevel er det som nævnt staten, der står i centrum: „staten virkelig-gør i verdenshistorien sit væsen som den moralske idé's ydre virkelighed“. Retsvæsenet er den centrale anskuelige eksemplificering af hermeneutikkens tilgang: som fysisk struktur er fængslet slet og ret natur, som kan analyseres gennem forklarende naturvidenskab, men som led i retssystemet er det ydre tilsynekomst af en retssystemet iboende mening, som i sidste instans kan henføres til den objektive ånd i epoken. Om emnet for humanvidenskaberne hedder det:

„*Anden* har objektiveret sig i den, *mål* er dannet i den, *værdier* har virkeliggjort sig i den, og netop dette åndelige, der har figureret sig i den, fatter forståelsen. Et livsforhold består mellem den og mig. Dens målrettethed er begrundet i min målrettethed, dens skønhed og godhed i min vurdering, dens forståelighed i mit intellekt.“ (141)

I sin logiske grundstruktur er denne opfattelse af humanvidenskaberne og deres emne således apologetisk, men at den også er det eksplicit, det fremgår ikke blot af det ovenfor anførte citat, men epokalt betegnende af dette:

„Hvor forskellig er strukturen i et kultursystem, i hvilket en forbundet betingelsessammenhæng (kraftssammenhæng) realiserer sig, i hvilket herudfra forløbene bevæger sig i de enkelte, i hvilket ud af denne krafts indre væsen udviklingen af værdier, goder, regler og mål er bestemt, hvor forskellig herfra er ikke en politisk organisations virkningsssammenhæng, eftersom i en sådan ingen sådan i en kraft bestående indre udviklingslov består, eftersom i den [organisationen] ifølge organisationens natur overhovedet målene veksler, eftersom maskinen lige så godt kan benyttes til opfyldelsen af en anden opgave [og altså nærmest er natur, og ikke åndsstyret, PM], ganske heterogene opgaver bliver løst ved siden af hinanden og ganske forskellige klassers værdier bliver virkeliggjort.“
(211)

Med andre ord: selv om epoken tenderer til at være i overensstemmelse med dens objektive ånd i alle dens umiddelbart adskilte aspekter, idet denne objektive ånd træder frem f.eks. såvel i retsvæsenet som i poesien, så rummer epoken dog heterogene elementer, såsom politiske partier (og dvs. Socialdemokratiet, det er der næppe tvivl om, selv om overhovedet partivæsenet kritiseres her), lykkeligvis er her staten for hånden som integrationsinstrument, sådan som det er fremført i citatet ovenfor (fra side 208–9). Statsmagtens brutalitet har den for realiseringen af den objektive ånds harmoni fordelagtige funktion at eliminere heterogene elementer. I al sin henførte åndelighed og hermeneutiske inderlighed fremfører Dilthey således ganske håndfaste apologetiske positioner i forhold til den tyske statsmagt. Bismarck optræder da også med mellemrum som denne beundringsværdige handlingens mand, der rummer et maksimum af indsigt! Sådan kan det humanistiske områdes problemer altså tage sig ud for en mand, der har trukket sig tilbage fra politisk stillingtagen i samme øjeblik som det liberale borgerskab mistede fodfæstet politisk set. Idéen om en borgerlig offentlighed, som var vejledende for mange liberale intellektuelle, gik ud fra en offentlig kritisk kommunikationssammenhæng, en tankegang, som havde sit grundlag i udviklingen af de borgerlige idealer og videre igen i udviklingen af et borgerskab, som behøvede talerør i opgøret med feudale instanser³⁸. En sådan idé havde ingen realisations-

muligheder under klassealliancens tyske statsmagt. Derfor – kan man formode – falder Dilthey tilbage i den rene inderlighed, til forestillinger om relativt autonome samfundsområders indbyrdes harmoni. Hvert stykke digtning er udtryk for den objektive ånd, men ikke for nogen form for aktivt fællesskab blandt digterne. Ideologien passer perfekt for de isolerede intellektuelle, som viger tilbage for deltagelse i politiske kampe. Disse politiske kampe bliver da også en trussel, som kun statsmagten kan tæmme. Derfor – kan man formode – denne vaklen imellem placeringen af statsmagten eller blot den objektive ånd som integrationsinstans.

Tilsvarende ideers gennemslagskraft er naturligvis ikke afhængig af en total overensstemmelse med den tyske situation, som er deres baggrund, tankegangene har appel til enhver frygtsom litteraturlæser, som foretrækker intimsfærens lunhed for det øvrige samfundslivs skiftende vejrlig. Redegørelsen for de særlige træk ved den tyske udvikling og for Diltheys teori for humanvidenskaberne skulle tjene et dobbelt formål: dels at eksemplificere, hvad konkret historisk analyse i princippet vil sige i forhold til en almen kapitalanalyse, og at vise sammenhængen mellem en konkret historisk situation og en bestemt samfundsmæssig gruppes ideologiske reaktion herpå, dels at give en historisk materialistisk kritik af en grundlæggende forestilling i en hel del af dette århundredes litteraturvidenskab og –kritik. Ingen af delene er naturligvis gennemført, det væsentlige er principperne.

Klasser og ideologi

Kapitalismens historie er historien om, hvordan kapitalforholdet i stadigt stigende omfang trænger ind i og dominerer over ikke-kapitalistiske områder og samfundsgrupper³⁹. I England var det på en baggrund af feudale relationer i jordbruget, selvstændige jordbrugere, selvstændige håndværkere i byerne, handelskapitalister, kirkens besiddelser, kronens besiddelser og herpå byggende samfundsgrupper (embedsmænd, indehavere af forskellige privilegier osv.) m.m., at kapitalismen udviklede sig⁴⁰. Den kapitalistiske udvikling betød omfattende omstruktureringer af den

samfundssammenhæng, som gik forud. Den voldelige dannelse af en klasse af frie lønarbejdere er omtalt, men hertil kommer opløsningen af det gamle laugsvæsen, ophævelse af kirkens magt og besiddelser i et vist omfang, omdannelse af feudale jordbrug til kapitalistisk produktion, forvandling af magtstrukturerne i byerne m.m. For alle samfundsmedlemmerne betød denne udvikling en voldsom forandring. Men denne udvikling er ikke ensbetydende med, at alle samfundsmedlemmer bliver enten kapitalister eller lønarbejdere. Den småborgerlige produktion, dvs. produktion, hvor besidderen af produktionsmidlerne selv tager aktivt del i produktionen, som f.eks. den mindre håndværkermester, lige så vel som den enkeltstående håndværker, fortsætter sideløbende med udviklingen af kapitalistisk produktion. Tilmed dannes i nogle lande nye grupper af selvstændige, som f.eks. i Danmark, hvor et helt lag af selvstændige landbrugere blev et af resultaterne af landreformerne i det attende og nittende århundrede, tilmed således at der efter anden verdenskrig på grund af udviklingen af produktionsredskaberne i landbruget er kommet et stigende antal brug, der kun bygger på den selvstændige landbruger og hans families arbejdskraft⁴¹. Disse grupper af småborgerlige producenter eller selvstændige handlende er dog til stadighed udsat for konkurrence fra kapitalistiske virksomheder, således at et bestandigt træk i kapitalismens udvikling er proletariseringen af dele af disse grupper. På grund af stillingen som selvstændige er småborgerskabet meget modtageligt for det borgerlige samfunds grundlæggende ideologiske forestillinger om fritid og lighed, om at „enhver er sin egen lykkes smed“, som det hedder med en karakteristisk henvisning netop til en typisk småborgerlig produktion (landsbysmeden). Derfor bliver proletariseringen et grundlæggende brud for disse grupper (typisk set), ligesom frygten for proletarisering bliver alvorlig. I USA er forholdet ikke det samme som i lande, hvor der har været et udviklet feudalt samfundssystem. Ganske vist er der strukturelle ligheder mellem sydstaternes slavesystem og feudalt jordbrug, men i det øvrige USA dannedes netop fra begyndelsen – dvs. fra begyndelsen af den europæiske indtrængen på de indfødtes områder – en stor klasse af selvstændige, hvilket i øvrigt bragte kapitalisterne i en række vanskeligheder: meningen med lønarbejdernes frihed var jo ikke, at de skulle

slå sig ned som selvstændige⁴². I USA blev derfor den på småborgerlig stilling byggende friheds- og lighedsideologi særligt stærk.

Men ud over kapitalistklassen, arbejderklassen og småborger-skabet findes endnu en række grupper, som det er vigtigt at have med i en oversigt over det borgerlige samfunds grupper, hvis den ikke skal blive skematisk og ufyldstgørende. Stilling svarende til småborgerskabets har en række selvstændige, som oftest akademisk uddannede, såsom læger og sagførere. I den tidligere kapitalisme fandtes en meget omfattende gruppe af privat ansatte, tjenestepiger, tjenere osv., en gruppe som ikke er særligt stor længere, men som det er vigtigt at tage i betragtning i den tidligere kapitalisme, bl.a. udgjorde netop denne gruppe en del af det læsende publikum i det attende århundredes England⁴³. Ligesom gruppen af privat ansatte er svindende, således tenderer også de selvstændige læger, tandlæger, sagførere osv. til at blive lønarbejdere, enten i større foretagender, f.eks. sagførermåer, eller i stat og kommune. Og her udgør de en del af en i den nyeste tid hastigt voksende gruppe. Under hele kapitalismens historie har der fandtes statsemedsmænd, heriblandt ikke mindst præster, men særligt siden mellemkrigstiden er denne gruppe vokset gevaldigt. Dette er et emne for sig, som i øvrigt er ganske væsentligt i forbindelse med litteraturens samfundsmæssige stilling, fordi den formentlig nu i høj grad finder sine læsere netop blandt disse statsansatte, ikke mindst de ansatte i uddannelsessystemet. Blandt de statsansatte skal man ikke glemme de professionelle krigskarle, som særligt siden den store krise omkring 1930 har spillet en ganske særlig rolle i kapitalismens historie, ikke blot som håndlangere for USAs imperialisme – Vietnamkrigen er det mest kendte eksempel, men ikke det eneste –, men også som forbrugere af en del af den kapitalistiske produktion som led i den statsintervention, som viste sig nødvendig efter det store sammenbrud⁴⁴. Men der findes også store grupper, som arbejder i statsadministrationen, kommunalforvaltningen, hospitalsvæsenet, som nævnt uddannelsesvæsenet osv. De øverste dele af disse grupper kan uden tøven henregnes til kapitalistklassen, eftersom de typisk set er fundamentalt solidariske med den, men de øvrige er lønarbejdere som arbejderne og funktionærerne i det private erhvervsliv, også

selv om de tilhører repressionsystemet, der skal opretholde lov og orden. I Paris strejkede en del af politiet for højere løn og bedre arbejdsvilkår i maj 1968, altså på et tidspunkt, som var højst ubelejligt for det gaullistiske styre. Disse statsansatte lønarbejderes politiske og ideologiske stilling er meget forskellig, ligesom deres arbejdsvilkår og lønforhold er det.

Denne lidt summariske opregning af de forskellige klasser og grupper må sammenholdes med den historiske udvikling, eftersom medlemmerne af de forskellige klasser og grupper kun i de færreste tilfælde familiemæssigt kommer fra samme samfundsplacering, som de arbejder i. Under kapitalismens udvikling vandrer hver enkelt igennem forskellige samfundsmæssige situationer i langt højere grad end det var tilfældet før kapitalismen. Naturligvis er der en vis familiemæssig sammenhæng i kapitalistklassen, ligesom i de mest udviklede kapitalistiske lande arbejderne også i stort omfang rekrutteres fra arbejderklassen, men derudover er det bevægelserne fra klasse til klasse, der er de flestes vilkår: bevægelse fra land til by, proletarisering osv. Snarere end at koncentrere opmærksomheden om samfundsmæssige tilstande er der således grund til at undersøge de *samfundsmæssige forandringer*, som ligger bag de litterære værker, og som er læsernes baggrund.

Men her gælder det *igen* som det gælder den almene kapitalanalyse: der er visse grundlæggende strukturelle træk, som gør sig gældende i de forskellige situationer, men som omvendt modificeres og udformes specifikt i de specifikke situationer og bevægelser. Det har tidligere været omtalt, hvordan forestillinger om frihed og lighed spiller en grundlæggende rolle. For at forstå grundlaget for dette er det nødvendigt at gå lidt ind på den grundlæggende analyse af kapitalismen. Kapitalisme er *vareproduktion* og cirkulation, køb og salg af varer, men det er netop *kapitalistisk* vareproduktion. Vareproduktion vil sige produktion for et i princippet ukendt marked, produktion som foretages af isolerede producenter, hvad enten de nu er enkeltstående småborgerlige producenter eller kapitalistiske virksomheder. Dette grundlæggende forhold, at der er tale om vareproduktion, medfører en række træk, blandt hvilke det mest umiddelbart anskuelige er, at varen fremtræder som en dobbelt-hed: på den ene side er det en konkret ting, som kan opfylde et

konkret behov, på den anden side er det en ting, som har en værdi, som kan udveksles med en vis sum penge, for hvilken man kan købe en anden vare, der har samme værdi. Varens værdiside er således abstrakt, værdimæssigt set er det ligegyldigt, hvad det er for en vare; hvad angår brugen er det nødvendigt at den svarer til et bestemt behov. For at varen kan blive solgt er det naturligvis nødvendigt, at der er en køber, som har det pågældende behov, og dette medfører, at kun den mængde varer af en given art, som modsvarer omfanget af det (købedygtige) samfundsmæssige behov for den pågældende vare, kan blive solgt. Produceres der mere af en given vare end der er behov for, så må en del af produktionen ophøre. For den enkelte producent fremtræder sådanne forhold som markedets naturlove, som man har at rette sig efter, hvis man vil overleve. Allerede i dette forhold viser sig den omvendning af forholdet mellem mennesker og ting, som er grundlæggende i kapitalistiske samfund: menneskene må rette sig efter varernes indbyrdes bevægelser. Det som grundlæggende er et forhold mellem mennesker, mellem producenter og konsumenter, fremtræder som et forhold mellem varerne og pengene, altså mellem ting. Men dette er ikke det bare bedrag, eftersom markedets bevægelser faktisk har herredømmet over producenterne. Denne tingsliggørelse er både et reelt forhold og et indbildt forhold; selv om man gennemskuer, hvorfor det er sådan, så hører det ikke op med at være sådan. Det gør det kun hvis produktionsmåden ændres. Det som er styrende er altså værdiforholdet, forholdet mellem varernes værdi, men hvad er da grundlaget for dette værdiforhold? Det er det arbejde, som – gennemsnitligt – som er nedlagt i varerne. For at noget kan forarbejdes til et produkt, der kan opfylde et behov, så er det nødvendigt, at det bearbejdes på en bestemt, konkret måde, at der nedlægges et konkret arbejde i det. Men grundlaget for værdirelationerne er ikke bare dette konkrete arbejde, det er tværtimod den gennemsnitlige nødvendige mængde af abstrakt arbejde, der er afgørende. Kort sagt bestemmes værdien af en given vare i forhold til en given anden vare af, hvor meget arbejde, der gennemsnitligt er nedlagt i hver af varerne af de bestemte arter: tager det dobbelt så lang tid at producere et klaver, som det tager at producere et maskingevær, så er klaveret dobbelt så meget værd som maskingeværet. Vær-

dien udtrykkes i penge. Grundlaget for det er, at pengene selv er en vare, som blot adskiller sig fra de øvrige varer ved at have fået – igennem en historisk udskillelsesproces – den ene funktion at fungere som pengeudtryk. De penge, der her er tale om, er guld- og sølvpenge, papirpenge er tegn for guldpenge, men det er en indviklet sag, som det ikke tjener noget formål at gå ind på her. Pengene som sådanne er ikke indstiftet gennem nogen form for aftale, de er udskilt som særlig pengevare igennem den historiske udvikling. Derimod er møntfod og den slags naturligvis indstiftet bevidst gennem statsmagten: det er en af de vigtige funktioner for staten at skaffe et ensartet møntsystem til veje. Når pengene kan træde i stedet for en hvilken som helst vare, eller altså enhver vare kan købes for penge, så er det „naturligt“, at vareverdenens mystifikationer og magt samles i pengene. Varens fetich-karakter koncentrerer sig i pengene. En fetich er en naturting, der tillægges overnaturlig magt, et forhold som i primitive samfund har sit grundlag i naturens faktiske magt over menneskene: de behersker ikke naturen. Når Marx anvender betegnelsen varens fetich-karakter, så angiver han dermed, at de samfundsmæssige forhold har en tilsvarende magt over menneskene under kapitalismen, som nok er udviklet gennem voksende naturbeherskelse, men hvor altså de samfundsmæssige „naturlove“, som kommer til syne i relationerne mellem pengenes og varernes bevægelser, hersker over menneskene. Disse naturlove er ikke givet fra naturen, men så at sige udsprunget af kapitalismens natur, og altså ophævelige i samme omfang som kapitalismen er det. Om alt dette skriver Marx i *Grundrids*:

„Cirkulation er den bevægelse, hvori den almene afhændelse fremtræder som almen tilegnelse, og den almene tilegnelse fremtræder som almen afhændelse. Hvor meget helheden af denne proces end fremtræder som [en] samfundsmæssig proces, og hvor meget de enkelte momenter i denne bevægelse end udgår fra individernes bevidste vilje og specifikke mål, så fremtræder processens totalitet som en objektiv sammenhæng, der opstår naturgroet: [en totalitet,] som ganske vist fremgår af de bevidste individers indvirken på hinanden, men som hverken ligger i deres bevidsthed eller som helhed bliver subsumeret under dem. Deres egen støden på hinanden produce-

rer for dem en over dem stående, *fremmed* samfundsmæssig magt; deres vekselvirkning som en af dem uafhængig proces og magt. Fordi cirkulationen er en totalitet af den samfundsmæssige proces, er den også den første form, hvori det samfundsmæssige forhold – som f.eks. i et pengestykke eller i bytteværdien – fremtræder som ikke blot noget af individerne uafhængigt, men som helheden af selve den samfundsmæssige bevægelse. Individernes samfundsmæssige relation til hinanden som en selvstændiggjort magt over individerne, [hvad enten] den bliver forestillet som naturmagt, tilfældighed eller i en eller anden form, er det nødvendige resultat af, at udgangspunktet ikke er det frie, samfundsmæssige individ. Som den første totalitet blandt de økonomiske kategorier er cirkulationen god til at gøre dette anskueligt.“ (*Grundrids*, Modtryk 102, tysk 111)⁴⁵

Dette er tvangskarakteren, som træder frem, når forholdet anskues som totalitet, og som træder frem, når udvekslingen af varer og penge ikke forløber glat. Men forløber udvekslingen, så tager det sig fra den enkeltes standpunkt alt sammen såre idyllisk ud. Hver enkelt vælger netop den vare, som han eller hun har behov for, de to, som udveksler, indgår frit og på lige fod i handelen. Pengene kender ingen standsforskelle og ophæver således den feudale tids skel. I cirkulationssfæren falder enkeltinteressen og den almene interesse sammen, hvad der er til den enkeltes bedste er også til alles bedste. Der er således et godt grundlag for liberalistiske ideer her:

„Almeninteressen er netop de egenkærlige interessers almenhed. Når denne økonomiske form – byttet – altså i alle henseender sætter subjekternes lighed, så er det – mere individuelle såvel som tinglige – indhold, stof, der leder til byttet: *friheden*. Lighed og frihed er altså ikke blot respekteret i det bytte, der beror på bytteværdien, men byttet af bytteværdier er den produktive, reale basis for al *lighed* og *frihed*. Som rene ideer er de [frihed og lighed] blot idealiserede udtryk for dette [byttet]; som udviklet i juridiske, politiske, sociale relationer er de kun denne basis i en anden potens. [...] De [friheden og ligheden] forudsætter produktionsforhold, der

endnu ikke var realiseret i den gamle verden; ej heller i middelalderen. Direkte tvangsarbejde er grundlaget for den førstnævnte; fællesvæsenet hviler på dette som sit eksisterende underlag: selve arbejdet som privilegium, som endnu i udviklingen af sin særegenhed, ikke som alment producerende bytteværdier, gælder som grundlaget for sidstnævnte [middelalderens verden]. Arbejdet er ikke tvangsarbejde og finder ej heller – som i det andet tilfælde – sted med henblik på noget højere (korporationer).“ (146/156)

Men cirkulationen er ikke hele sagen, varerne skal også produceres, og de bliver ikke blot produceret af individuelle producenter, de produceres i stort omfang af lønarbejdere. Også disse indgår frie kontrakter i cirkulationssfæren, nemlig arbejdskontrakter, hvor de udveksler rådigheden over deres arbejdskraft for en vis tid imod en vis sum penge, lønnen. Herefter sætter kapitalisten lønarbejderne i sving, således at de producerer en større værdi end den, der svarer til deres løn. Det er denne *merværdi*, der danner grundlaget for kapitalistens profit, som muliggør hans ophobning af produktionsmidler, kapitalakkumulationen, og hans privatforbrug. Lønarbejderen kan for sin løn opretholde livet, men når den er brugt, må han eller hun igen sælge arbejdskraften for en tid. Forskellen på lønarbejderen og kapitalisten er, at den første er besiddelsesløs, mens den anden besidder produktionsmidler. Dannelsen af lønarbejderklassen bestod netop i at berøve disse mennesker deres produktionsmidler, jord og redskaber. Den grundlæggende pointe er her, at arbejdskontrakten indgås i frihed, bortset fra at lønarbejderen for at opretholde eksistensen i almindelighed er tvunget til at indgå en sådan kontrakt, blot kan han eller hun selv vælge med hvilken kapitalist. Samtidig erhverver kapitalisten en merværdi, som sætter ham i stand til i voksende omfang at erhverve sig produktionsmidler og arbejdskraft. Til friheden og ligheden i cirkulationssfæren svarer altså ulighed og udbytning i produktionsssfæren. Den fundamentale frihed for lønarbejderen viser sig først, når sagen anskues i et klasseperspektiv: lønarbejderklassen som helhed er nødt til at sælge arbejdskraften til kapitalistklassen som helhed, ligesom naturligvis kapitalistklassen som helhed er nødt til at erhverve arbejdskraften for at kunne fortsætte som

klasse. Den enkelte lønarbejders frihed viser sig altså at være højst illusorisk, når der ses bort fra det frie konsumvalg; holder man sig til cirkulationssfæren er friheden for så vidt reel nok, men den samlede sammenhæng har tvangskarakter.

Herved er enhver lønarbejder fundamentalt stillet i en modsigelsesfuld situation, i såvel frihed som ufrihed, i såvel den frie kontrakt som den tvangsmæssige udbytning. Hvilken side af dette grundlag, der bliver afgørende ideologisk set, det afgøres af den konkrete historiske situation, af klassekampserfaringer, af levestandard, af arbejdsforhold og en række andre faktorer. For de lønarbejdere, der har en individualiseret arbejdsproces, som f.eks. mange intellektuelle, tenderer forestillinger om frihed og lighed og overhovedet „cirkulationssfære-erfaringerne“ til at være dominerende. Hertil kommer for de statsansatte intellektuelle forestillingerne om statens neutrale karakter, således at arbejdet i stort omfang opleves som stående over de klassemod-sætninger, som præger det øvrige samfund. Specielt sådanne intellektuelle, som arbejder med de ideologiske områder, som f.eks. litteratur, kan være tilbøjelige til at se fuldstændig bort fra deres faktiske placering som led i et kapitalistisk statsapparat, og i stedet opfatte sig selv som bærere af en humanistisk tradition, ja de kan blive tilbøjelige til at søge at holde historien og samfundslivet „på tilbørlig afstand“. Hvad sådanne intellektuelle ser til af de samfundsmæssige processer ligger i almindelighed uden for produktionslivet, og tager ofte udgangspunkt i privatlivet, i intimsfæren og den personlige udvikling. Det kan ofte for sådanne mennesker være uhyre vanskeligt at tilegne sig erkendelse, der rækker ud over dette grundlag. Samfundsmæssige processer, klassekamp osv. tolkes i kategorier hentet fra det private eller fortrænges⁴⁶.

Noget lignende gælder for forfattere. Det skal hertil føjes, at der ovenfor fortrinsvis er tale om den aktuelle situation på universiteterne, eller rettere: med studenteroprøret er der sat brydninger ind, hvor den mere omfattende historiske og samfundsmæssige erkendelse står i konflikt med den nævnte privatiserende tendens. Det er derfor urigtigt, hvis man kategoriserer „forfattere“ ud fra den aktuelle situation. Rigtigere er det at gå historisk til værks.

Udviklingen af et marked for isoleret producerede varer kom

også til at omfatte bogvarer efter bogtrykkerkunstens opfindelse. Med dette voksende bogmarked voksede også forfatterens muligheder for at ernære sig uafhængigt af mæcener eller anden form for støtte. En overgangsform er subscriptionsystemet, hvor netop f.eks. kongehuset somme tider tegnede sig for et stort antal eksemplarer og derigennem indirekte fortsatte sin mæcenvirksomhed. Men produktionen for et bogmarked betød også løsrivelse fra det førhen definerede publikum. En Shakespeare producerede for et kendt – men i øvrigt meget inhomogent⁴⁷ – publikum. Anderledes forholdt det sig f.eks. med Defoe, selv om det selvfølgelig har været muligt at forestille sig i alt fald en central gruppe af læsere. Idag kan man finde forfattere, som ingen anelse har om, for hvem de skriver, hvad der naturligvis også kan få nogen til at postulere, at de skriver for sig selv. Spørgsmålet bliver da, hvorfor de publicerer. Økonomisk set er den selvstændigt producerende forfatter stillet som småborgerlig producent, hvis han sælger sit manuskript til en forlægger. Hvis han selv er forlægger, så er han samtidig kapitalist, dog sådan, at det er *bøgerne*, der produceres kapitalistisk, mens *teksten* produceres individuelt, der er blot tale om, at det er samme person, der har begge samfundsmæssige placeringer. Det er klart, at muligheden for selv at hente den kapitalistiske profit hjem vil være en særlig spore, men i det omfang, der for forfatteren, der sælger sit manuskript, er tale om indtægter i forhold til oplaget, så vil den samme interesse træde ind. I øvrigt er det atypisk, at forfattere selv er forlæggere, når vi ser bort fra forfattere, der ikke kan få deres bøger udgivet på etablerede forlag. Forfatteren er altså involveret i det kapitalistiske marked på en særlig måde: hans produkt cirkulerer som kapitalistisk produceret bogvare, men selv producerer han individuelt, placeret som småborgerlig producent. Dette ændrer sig på forskellige måder historisk. I et vist omfang opstår en art industrialiseret tekstproduktion i kulturindustrien. Walter Benjamin formidler et rygte om, at Dumas „i sin kælder beskæftigede et helt kompagni af fattige litterater“ (160)⁴⁸, som skrev feuilletoner. Vore dages kiosklitteratur, såvel som manuskripterne til fjernsynsserierne er uden tvivl også produceret under former, der nærmer sig industrialiseret arbejde, eller i det mindste arbejdsdelt manufaktur. Men det sædvanligste er stadig den individualiserede arbejds-

proces. Noget andet er, at forfatternes økonomiske relationer til deres forlag kan antage andre former end det blotte salg af manuskripter. Der kan gives forskud og der kan være tale om en art lønarbejderansættelsesforhold, hvor forlaget har førsteretten til manuskripterne. Men hertil kommer den statslige støtte, som i Skandinavien antager et ret betydeligt omfang i tresserne og halvfjerdserne i vort århundrede, men som f.eks. i Danmark – dog i beskedent omfang – institueredes omtrent samtidig med afviklingen af mæcenaterne⁴⁹. Igennem statsstøtten bliver nogle kunstnere mindre beroende af publikum, i sin konsekvens vil der kunne udvikles et helt kultursystem, som opretholdes statsligt gennem uddannelsessystemet, radio og fjernsyn og forskellige former for statsstøtte. En tendens, som kan bringe mindelser om Solkongens hof.

Til analysen af forfatteres klasseplacering hører naturligvis ikke blot deres stilling som forfattere, men også deres herkomst, deres klassebaggrund. Det er ofte herfra afgørende impulser og perspektiver hidrører, igen ikke mindst i forhold til historiske ændringer i klassernes forhold. Hver enkelt forfatter har sin særlige baggrund og sine særlige accentueringer, men det er meget hyppigt, at placeringen som individuel producent slår igennem som ideologisk afgørende. Dette skal ikke tages som en reduktion i retning af, at alle forfattere er småborgerlige ideologer og dermed færdig, men det er ret afgørende i mange tilfælde, og igen bliver det opgaven at forbinde dette abstrakte forhold med de for hver enkelt forfatter eller forfattergruppe specifikke forhold. Det er bl.a. indlysende, at det spiller en stor rolle, i hvilket omfang sådan placerede forfattere har mulighed for at identificere sig med i et eller andet omfang tilsvarende placerede samfundsgrupper. Der er eksempelvis stor forskel på oplysningstidens individuelle producenteres rolle som ideologer for det opkommende borgerskab, og senkapitalismens individuelle litteraturproducenteres rolle som ideologer for de bedre stillede dele af mellemlagene.

Forfatternes klassebaggrund er afgørende for, i hvilket perspektiv den historiske udvikling ses. Det er vigtigt at undgå en slet almengørelse af „tidsånden“ eller lignende (sådan som Dilthey ikke gør det). Der er meget stor forskel på at opleve industrikapitalismens gennembrud på baggrund af agrart små-

borgerskab, på baggrund af provinsebedsstand, på baggrund af hovedstadens statsebedsstand eller på baggrund af jordaristokratiet. Kapitalismen fremtræder i almindelighed ikke som det den er, men den fremtræder ydermere forskellig ud fra de forskellige klasseplaceringer, så meget desto mere fremtræder de historiske *forandringer* forskelligt.

Kapitalismens socialpsykologi

„Således får naturbegrebet en meget vekslende betydning. Vi har allerede henvist til definitionen af naturen som „indbegrebet af lovmæssighederne“, en definition som nok blev klarest formuleret af Kant, men som dog har været den samme fra Kepler og Galilei til idag. Ved siden af dette begreb om naturen, hvis strukturelle grundlag i den kapitalistiske økonomiske struktur gentagne gange er blevet belyst, optræder et andet naturbegreb, som er fuldstændigt forskelligt fra det nævnte og som i sig igen sammenfatter forskellige betydninger: *værdibegrebet*. I hvilken grad disse to forskellige begreber uløseligt er vævet sammen, det viser et blik på naturretens historie. Thi her har naturen helt grundlæggende en borgerligt-revolutionær kampaccent: det „lovmæssige“, det kalkulérbare, det formelt-abstrakte grundtræk i det kommende borgerlige samfund, som er under udvikling, fremtræder som natur over for feudalismens og absolutismens kunstlethed, vilkårlighed og uregelmæssighed. Ved siden af denne betydning af naturbegrebet klinger imidlertid en ganske anderledes, helt modsat betydning med – man kan blot tænke på Rousseau. Det drejer sig her i stigende grad om følelsen af, at de samfundsmæssige former (tingsliggørelsen) berøver mennesket dets væsen som menneske, at jo mere kulturen og civilisationen (dvs. kapitalismen og tingsliggørelsen) tager det i besiddelse, des mindre er det i stand til at være menneske. Og naturen bliver – uden at det fuldstændige omsving i begrebets betydning er bevidst – til det reservoir, hvori alle disse indre tendenser, som virker imod den tiltagende mekanisering, sjælløshed og tingsliggørelse, sammenfattes.“ (Lukács s. 247)⁵⁰

For naturerkendelsen (naturvidenskaben, Galilei og fremefter) var den sanselige mangfoldighed en fejlkilde, som måtte elimineres til fordel for de abstrakte lovmæssigheder, og naturerkendelsen kom til at danne model for også de øvrige erkendelsesområder, således som det sker i den klassiske formulering af den borgerlige erkendelsesteori hos Kant. Naturbeherskelsen fordrer indsigt i disse lovmæssigheder, ligesom kapitalismens udvikling krævede etablering af lovmæssige forløb i samfundslivet. Statens borgerlige funktioner var bl.a. netop disse: at etablere et alment retsvæsen, at indstifte en fælled møntenhed osv. Og den kantske erkendelsesteori sigter imod etablering af de almene kategorier, som står i et ordnende forhold til den mangfoldige sansning. På en række områder er der således tale om det abstrakt-almenes voksende dominans over for det mangfoldigt konkrete, umiddelbart mest slående i pengenes almene status over for vareverdens mangfoldighed. I sammenhæng med den almene erkendelsesteoris prioritering af de almene erkendelseskategorier udskiltes også et særligt område for det „æstetiske“, for sanseligheden, en udskillelse som yderligere løber parallelt med kunstnydelsens tilbagetrækning til den private intimsfære⁵¹. Sanseligheden får sit eget område, såvel socialt som i den menneskelige oplevelsesverden, også på dette punkt træder en skærpelse af arbejdsdelingen ind⁵². Herved ændres også – som Lukács beskriver det i det ovenfor anførte citat – forholdet til naturen. Hos Rabelais kan endnu en enhed af seksualitet, fortæring, ekskrementudtømming, afgrøde og naturbevægelser, altså en enhed af produktion og menneskelig udfoldelse i forening med naturlige cykliske bevægelser fremstå som et progressivt borgerligt humanistisk opgør med feudalismens hierarkiske samfundsordninger⁵³. Hos Hamsun har tematiseringer, der tilsyneladende – dvs. abstrakt betragtet – er tilsvarende, klart reaktionære og præfascistiske træk. Her er det ikke som hos Rabelais den beherskende indgåen i naturens bevægelser, der står i centrum, men tværtimod en underkastende opgåen i den mægtige natur som modvægt til den samfundsmæssige tvangssammenhæng, som repræsenteres af pengene og den industrielle produktion (*Markens Grøde*)⁵⁴. For så vidt reagerer Hamsun på træk i den kapitalistiske udvikling, som der er grund til at reagere imod også set i et progressivt perspektiv, men hans reaktion er reaktionær, forholdet til natu-

ren er som småborgerens forhold til den fascistiske bevægelse, der netop også forjættede udfrielse af kapitalismens tvangssammenhæng igennem mytiske tematiseringer af natur, hjemhørighed, racerenhed osv.

Men Rabelais og Hamsun er yderpunkter i forholdet til naturen. Den gængse – eller i det mindste en meget fremtrædende – borgerlige opfattelse opererer inden for den ovenfor nævnte arbejdsdeling, tager altså „det æstetiske“ for sig som et særligt område, i nogle tilfælde – som i Schillers *Breve om æstetisk opdragelse*⁵⁵ – som udgangspunkt for en utopisk bestræbelse ud over den samfundsmæssige sammenhæng, i andre tilfælde – som i *l'art pour l'art* – som en mulighed for indre eksil, i atter andre – som hos Adorno – som reservoir for kritisk afstand til den tillukkede samfundsmæssige tvangssammenhæng.

Men hele denne betragtningsmåde, som også ligger i citatet fra Lukács, ser bort fra, hvilket samfundsmæssigt standpunkt, spørgsmålet betragtes fra, nemlig fra den kulturelt dannedes standpunkt. Dette gør ikke betragtningsmåden absolut ugyldig, men angiver dens begrænsning.

Det generelle spørgsmål, som de foregående betragtninger kan bringe på bane, vedrører oplevelsen af kapitalismen. I det foregående afsnit var der tale om det objektive grundlag for oplevelsen af den kapitalistiske samfundssammenhæng og udvikling, men næste led må blive overvejelsen over på hvilken måde disse objektive omstændigheder opleves, *hvordan de får subjektiv realitet. Det er netop på dette punkt én afgørende formidling mellem samfundsanalysen og litteraturanalysen finder sted*, men sagen har naturligvis videre perspektiver. Det drejer sig generelt om den socialpsykologiske problematik, som er af central interesse i litteraturanalysen, og som litteraturanalysen omvendt kan bidrage til belysningen af, men som overhovedet er af afgørende betydning for forståelsen af de herskende tilstande, deres mulighed for reproduktion og mulighederne for forandring. Lukács' interesse gjaldt da heller ikke udelukkende de dannedes forhold til kapitalismen, selv om hans fremstilling er stærkt præget af dette udgangspunkt, hans centrale ærinde i bogen om historie og klassebevidsthed var netop proletariats klassebevidsthed. Denne interesse deler nyere social-psykologisk forskning.

Den borgerlige social-psykologi har *rolle*-begrebet som cen-

tral kategori⁵⁶. Der findes en række forskellige mere eller mindre dybsindige definitioner på dette begreb, men fælles for de fleste synes at være, at de i sidste instans bygger på bevidsthedernes indbyrdes forhold. En rolle er et oplevet sæt af adfærdsforventninger og dertil knyttet faktisk adfærd, de samfundsmæssige placeringer, som danner grundlag for rollen er konstitueret gennem omgivelsernes forventninger. Det som oftest undviges, er den objektive samfundsplaceringens betydning for de indbyrdes forventninger, men da rolleteorier ofte ledsages af forestillinger om samfundsmæssige omstændigheder som resultat af fælles „værdier“, samfundskontrakter eller lignende, så bliver dette ikke noget problem: de samfundsmæssige omstændigheder, som er betingende for rollerne er allerede selv et produkt af subjektive forhold. Hele den samfundsmæssige sammenhæng opløses således i en *forstående* tilgang, en hermeneutisk idealisme. Denne grundopfattelse går så hånd i hånd med en empiristisk forskningspraksis, som bygger undersøgelserne på, hvad de undersøgte subjekter selv har at sige. Resultaterne bliver altså systematisering af de undersøgte subjekters selvforståelse (i det omfang de overhovedet har røbet *den* for forskerne), der herefter gøres til objekt for forskerens forståelse. Dette er den akademiske udgave af *common sense*. Sådanne undersøgelser er naturligvis ikke uinteressante, de giver blot ikke indsigt i de reelle forhold, kun i deres fremtrædelsesform i subjekternes bevidsthed.

Over for dette rollebegreb kan i første omgang sættes det marxistiske begreb om *karaktermasker*, som tager udgangspunkt i de objektive omstændigheder. Begrebet kan enkelt anskueliggøres igennem den samme grundlæggende bytteakt, som omtales ovenfor:

„[Varebesidderne, som vil udveksle deres varer] må gensidigt anerkende hinanden som privatejere. Dette retsforhold, hvis form er kontrakten, hvad enten den har fået juridisk skikkelse eller ikke, er et viljeforhold, hvori det økonomiske forhold genspejles.. Indholdet i dette rets- eller viljesforhold er givet gennem selve det økonomiske forhold. Her eksisterer personerne for hinanden kun som repræsentanter for varer og derfor som varebesiddere. Vi vil overhovedet i den videre fremstilling finde, at personernes økonomiske karaktermasker kun

er personifikationer af de økonomiske relationer, som hvis bærere de står over for hinanden“. (*Kapitalen* I 187)

Det tilsvarende gælder kapitalisten og lønarbejderen, der indtræder i et kontraktforhold:

„Selve hovedagerne for denne [kapitalistiske] produktionsmåde, kapitalisten og arbejderen, er som sådanne kun legemliggørelser, personificeringer af kapital og lønarbejde; bestemte samfundsmæssige karakterer, hvormed den samfundsmæssige produktionsproces præger individerne.“

Dette tager sig i selve produktionsprocessen således ud:

„Den autoritet, kapitalisten som personifikation af kapitalen tiltager sig i den umiddelbare produktionsproces, den samfundsmæssige funktion, han udøver som leder og behersker af produktionen, er væsensforskellig fra den autoritet, der udøves på grundlag af en produktion med slaver, livegne osv. På den kapitalistiske produktions grundlag stilles massen af umiddelbare producenter over for deres produktions samfundsmæssige mekanisme i arbejdsprocessen, struktureret som et fuldstændigt hierarki – en autoritet, som imidlertid kun tilkommer dens bærere som en personifikation af arbejdsbetingelserne i forhold til arbejdet, ikke som i tidligere produktionsforhold som politiske eller teokratiske [religiøse] herskere.“ (*Kapitalen* III 1130–32)

Disse citater skulle vise, hvad der menes med karaktermaske: det drejer sig om den adfærd, som er et nødvendigt led i den kapitalistiske reproduktionsproces, i udvekslingen af varer, i udvekslingen af arbejdskraft med løn, i selve den kapitalistiske produktionsproces osv. I alle tilfælde er der tale om, at de involverede individer må forholde sig på bestemte måder, som hverken udspringer af deres indbyrdes forventninger eller af deres subjektive tilbøjeligheder. Adfærd er objektivt betinget og kan meget vel være i konflikt med de pågældende personers subjektive tilbøjeligheder. En kapitalist, der leder arbejdsprocessen, eller en funktionær, der gør det, kan være et godhjertet

menneske, men den venlige indstilling kan ikke komme til udfoldelse ude at komme i konflikt med funktionen. Dette er i de anførte tilfælde knyttet til ret almene funktioner, men rækker naturligvis videre ud. I enhver form for deltagelse i det kapitalistiske samfundsliv stilles individerne over for krav, som kan være i uoverensstemmelse med deres personlige tilbøjeligheder som igen er formet bl.a. af det samme samfundsliv. Noget sådant har naturligvis også været tilfældet i tidligere produktionsmåder, det har næppe ligget som en dyb tilbøjelighed i de græske slaver at udføre slavearbejde, det blev de tvunget til, men det karakteristiske for kapitalismen er netop, at der (almindeligvis) ikke er tale om umiddelbar tvang. Nok er der tale om noget der ligner et herre-slave-forhold mellem arbejdsleder og arbejder, men det rækker ikke ud over fabrikkens område (derindenfor kan det til gengæld gå hårdt til), og deltagelsen i den kapitalistiske produktionsproces er frivillig (i den forstand som der er gjort rede for ovenfor). En af pointerne i den kapitalistiske arbejdsproces er, at den er langt mere produktiv end slavearbejdet.

Kapitalismen bygger altså i meget stort omfang på subjektiv overtagelse af de for den kapitalistiske reproduktion nødvendige normer. At en sådan form for interiorisering finder sted viser sig i selve dette, at det ikke er nødvendigt med særligt omfattende overvågning af arbejdet på almindelige kapitalistiske virksomheder, sammenlignet med slavearbejdet. Historisk set dannedes arbejderklassen f.eks. i England som nævnt gennem vold og tvang, men i almindelighed reproducerer kapitalismen sig – i vest-europa og USA – uden anden end marginal tvang. De fleste borgere er lovlydige, kun enkelte lovovertrædere må politiet tage sig af. Her ses der naturligvis bort fra situationer med masseopstande som f.eks. maj 68 i Frankrig. For en materialistisk socialpsykologi er det altså afgørende at undersøge dels hvordan denne interiorisering finder sted, dels hvilke konflikter dette afstedkommer for subjekterne. Den freudske psykoanalyse har bl.a. opstillet den topologiske model, hvor over-jeg'et netop har status som tvangsinstant der formidler ydre krav, mens jeg'et har status som den bevidste, beherskede instans, der muliggør myndig deltagelse i samfundslivet og beherskelse af driftslivet i tilstrækkeligt omfang. Dette er naturligvis en meget forkortet gengivelse, det væsentlige er at pege på, at denne myndighed

har sine objektive grænser: hvis der er tale om lønarbejde, så antager konfliktløs deltagelse i lønarbejdet karakter af tilpasning. Og dette vil overhovedet gælde for langt de fleste samfundsmedlemmer. *Konflikterne mellem subjekterne og karaktermaskerne* – for nu at formulere det kort – er altså uundgåelige. Videre overvejelse over dette må nødvendigvis komme ind på, hvilke behov, der under alle omstændigheder må tilfredsstilles, altså en i subjekterne begrundet nødvendighed, som kan komme til at stå i modsætning til den ydre tvangssammenhæng. Men dette er et uhyre kompliceret område, ikke mindst fordi behovene også formes samfundsmæssigt. Her skulle blot angives nogle af de grundlæggende træk i en materialistisk tilgang til problematikken, hvorefter bestemte aspekter skal tages op. Sartre har et sted⁵⁷ bemærket, at det ofte i marxistiske skrifter tager sig ud, som om samfundsmedlemmerne ingen tilværelse har haft, førend de trådte ind i deres samfundsfunktioner. For at begribe de forhold, der her angives som social-psykologiens emne, er det naturligvis uomgængeligt at tage hele opvæksten i betragtning, bl.a. derfor anvendes i den aktuelle debat ofte betegnelsen socialisationsteori om behandlingen af disse problemer. Også for den psykoanalyse, som er et vigtigt fundament i dette arbejde, var som bekendt den allertidligste opvækst afgørende. Det er igennem de nærmestes, specielt moderens, forhold til barnet, det først møder den samfundsmæssige sammenhæng, som det senere skal tage del i i stadigt voksende omfang. Moderens og de nærmestes reaktioner på barnet er afgørende præget af deres egen samfundsmæssige situation, af konflikterne mellem deres samfundsmæssige karaktermasker og deres subjektive tilbøjeligheder, altså af alle de oplevelser og erfaringer, som de selv har gjort, såvel som deres egen opvækst. Dette perspektiv er det også Sartre har i sine Flaubert-studier, som er udsprunget bl.a. af ønsket om at så at sige sætte mennesket ind i den marxistiske samfundsanalyse sådan som den blev praktiseret, da Sartre skrev sin polemik:

„Marxismen indordner, men den opdager ikke længere noget: den lader andre discipliner, som er uden principper, påvise de nøjagtige livsomstændigheder og personlige momenter, og giver sig så til at vise, at dens skemaer endnu en gang er blevet

verificerede: eftersom tingene var som de var, og eftersom klassekampen havde antaget den og den form, måtte Flaubert, som tilhørte borgerskabet, leve sådan som han levede og skrive sådan som han skrev. Men det, man netop forbigår i tavshed, er betydningen af de tre ord 'at tilhøre borgerskabet'. Thi det er ikke først og fremmest jordrenten og heller ikke hans arbejdes strengt intellektuelle karakter som gør Flaubert til borger. Han tilhører borgerskabet fordi han er *født i det*, dvs. fordi han er kommet til verden i en familie, som *allerede tilhørte borgerskabet* og hvis overhoved, en kirurg i Rouen, var revet med af sin klasses opadstigende bevægelse. Og hvis han tænker og føler som borger, så skyldes det at man har gjort ham til det på et tidspunkt, hvor han end ikke kunne forstå betydningen af de fagter og de roller, som man pålagde ham. [...] Det er således i en histories særegenhed, gennem *denne* families særlige modsigelser, at Gustave Flaubert dunkelt stiftede bekendtskab med sin klasse.“ (50–51)

Hvad Sartre her polemiserer imod, det er den raske indordning af alle de særegne forhold under en nem abstrakt-almen kategori. Denne indordning kan være korrekt, men den fortæller ofte ikke noget, som man ikke ved i forvejen. Polemikken er både berettiget og uberettiget, berettiget for så vidt som der er tale om en konsekvent bortseen fra alt særegent og også fra det almenes realitetsbetingelser (denne særlige familie som én blandt mange i borgerskabet), men også uberettiget, fordi det næppe kan være noget frugtbart kriterium for indsigt, om den rummer *alt* det særegne. Det har da også taget Sartre – ifølge ham selv – uforholdsmæssig megen tid og energi at finde ud af, hvad man i dag kan vide om et menneske – hans program for den store Flaubert-monografi *L'Idiot de la famille*. Det afgørende i denne sammenhæng er derfor det principielle, nemlig understregningen af, hvordan det lille barn vokser ind i en historisk konkret samfundsmæssig situation, og hvordan denne opvækst, denne socialisationsproces, danner baggrunden for, hvordan den samfundsmæssige situation og konflikterne i den opleves, såvel hvad angår den bevidste oplevelse som hvad angår de reaktioner, som sætter sig igennem uden bevidsthedens indseende med, hvad der går for sig. Disse forhold har ikke blot klinisk interesse, men

naturligvis også det, den centrale interesse angår de mere generelle klasse-mæssige forhold, som nok danner baggrund for sammenbrud, men ligesåvel danner baggrund for mere eller mindre velfungerende samfundsmedlemmers ubehag ved kapitalismen. Da studenterbevægelsen havde kulmineret, satte mange steder en selvkritisk fase ind, hvor „småborgerligheden“ blev afskrevet. Dette er et eminent eksempel på, hvad Sartre kalder „den dovne marxisme“. Ved at karakterisere en række foretelser i ungdomsoprøret og studenteroprøret som „småborgerlige“ har man hverken begrebet deres baggrund eller forholdt sig til det dynamiske potentiel. Omvendt er det faktisk korrekt at betegne en række af oprørets positioner som „småborgerlige“ ideologisk set, en kritik af „den dovne marxisme“ bør ikke føre til forkastelse af kategorier, der rummer et reelt erkendelsespotentiel. Så meget mindre som en del af de positioner, hvorudfra „småborgerligheden“ blev kritiseret, selv opviste tydelige træk af lignende art.

Som nævnt er det afgørende for kapitalismens reproduktionsproces, at den bygger på frivillig indordning, og denne forudsætter, at en række forhold bliver inderliggjort, interioriserede. Den kapitalistiske værdiproduktion bygger på arbejdstiden som målestok, og forøgelsen af merværdien bygger bl.a. på forøget udnyttelse af arbejdstiden. „Tid er penge“, siger *common sense* kort og udmærket anskueligt. Men det gik bønderne ikke og sagde til hinanden under feudalismen, de sagde måske „kommer tid kommer råd“, og udtrykte derved en ganske anderledes opfattelse af tiden end den under kapitalismen fremherskende. Ligesom forholdet til naturen er ændret, således er også forholdet til tiden ændret. I den storindustrielle produktionsproces udslettes tendentielt forskellen mellem de forskellige arbejder, arbejdet reduceres til en kvantitativt forløbende indsats:

„Tiden er alt, mennesket er intet længere, det er allerhøjest legemliggørelsen af tiden.“ (*Filosofiens elendighed* s. 127)⁵⁹

Og Lukács føjer hertil:

„Tiden mister derved sin kvalitative, foranderlige, flydende karakter: den stivner til et kontinuum, der er nøje omgrænse-

ligt og fyldt med kvantitativt målelige „ting“ (arbejdernes „ydelse“, som er tingsliggjorte, mekanisk objektiverede og nøje afgrænset fra den samlede menneskelige personlighed): tiden stivner til et rum.“ (179–80)⁶⁰

I de forskellige systemer til måling af detaljeret opsplittede arbejdsbevægelseres varighed er denne tendens blevet til videnskabeligt legitimeret tvang over den enkelte arbejder. Systemernes pointe er i størst muligt omfang at eliminere alt hvad der er særligt for arbejderen til fordel for på forhånd fastlagte arbejdsbevægelser af på forhånd fastlagt normal-varighed. Systemet benyttes til opskruning af akkorder. Det var bl.a. imod sådanne tidsmålesystemer (MTM m. fl.), der blev strejket i tressernes slutning.

Men uanset om reduktionen af arbejderen til vedhæng til maskinen er nået så langt eller ej, så sætter selve dette, at arbejdet udføres for lønnens skyld og intet andet i sig selv det kvalitetsløse tidsperspektiv, arbejdstiden henter ikke sin logik fra andet end urets gang og maskinernes gang. Og netop dette, at der er tale om erhvervelse af penge, er det fundamentale forhold for alle voksne under kapitalismen (og børnene opdrages til det gennem forskellige snedige tricks), for at opretholde eksistensen må enhver erhverve sig penge, hvad enten det er gennem eget arbejde eller gennem udbytning af andres arbejde ad mere eller mindre direkte vej (også kuponklipping implicerer udbytning). Livsfornødenhederne erhverves ved hjælp af penge, dvs. at den produktive aktivitet kun i forsvindende omfang har at gøre med de egne behov, og med arbejdsdelingens udvikling bliver denne forbindelse ringere og ringere. En håndværker kan dog igennem sit eget arbejde anskueligt producere en del af de fælles fornødenheder: skomageren går selv med sko, eksempelvis. Men arbejderen i den storindustrielle proces udfører kun en lille del af den samlede arbejdsproces og mister derved den konkrete tilknytning til anskuelig produktion af de forbrugsgoder, som han eller hun selv har del i. De behov, som den enkelte har, tilfredsstilles altså via pengene, som derfor kommer til at stå som tilfredsstillelsespotentialer selv. „Pengene er kobleren mellem behovet og behovets genstand, mellem menneskets liv og menneskets livsfornødenheder“, skrev Marx i Pariser-manuskripterne.⁶¹

En særlig stilling i forhold til erhvervelsen af de fornødne penge indtager de hjemmegående husmødre, som ikke selv erhverver sig penge, men som naturligvis alligevel er afhængig af, at der tilføres hjemmet penge. Husmoderens funktion er at bidrage til reproduktionen af arbejdskraften, dels mandens arbejdskraft på kort sigt, dels på længere sigt gennem opfostringen af børnene, nye generationers arbejdskraft. Forholdet til erhvervelsen af pengene er derfor formidlet via manden, hvilket bl.a. betyder, at der ikke i denne forbindelse etableres noget direkte erfaringsforhold til de samfundsmæssige processer (situationen minder således om den individuelt producerende forfatter). Husarbejdet og forholdet til børnenes opvækst rummer nogle af de træk, som ophæves i industriarbejdet: dels det kvalitative tidsperspektiv i børnenes udvikling, dels den direkte forbindelse mellem produktion og konsumtion i husarbejdet. Det er velbekendt, at dette ikke udelukker, at den hjemmegående husmoders tilværelse kan være triviell, men det er samtidig klart, at grundlaget for oplevelsen af de samfundsmæssige processer er et andet end mandens. En af effekterne kan være et tab af realistisk forhold til de dele af samfundslivet, der ligger uden for den daglige erfaringsramme. Der har her primært været tale om industriarbejderens familiesammenhæng, fordi kontrasten dér i nogle henseender er stærkest, men når det gælder den hjemmegående husmoders erfaringshorisont, så er der fællestræk på tværs af klasserne. Dette forhold er særdeles væsentligt i forbindelse med litteratur, da litteraturens publikum i høj grad har bestået af kvinder. Det var i væsentligt omfang borgerskabets kvinder (herunder døtre), der læste romaner i det nittende århundredes sidste del, ligesom det i høj grad er kvinder, der konsumerer kulturindustriens produkter i senkapitalismen. Men ligesom det gælder for børnenes oplevelse af de samfundsmæssige konflikter formidlet gennem forældrenes – og bedsteforældrenes osv. – reaktioner på dem, således virker naturligvis de oplevelsesformer, der er knyttet til erhvervelsen af familiens underhold, også afgørende ind på de hjemmegående husmødres oplevelsesformer.

Dominerer den abstrakte kvantitative tidsoplevelse, så er det ensbetydende med erindringens forfald. Erfaring forudsætter, at tidsdimensionen rummer kvalitative forskelle som mulighed. Hvis det ene øjeblik blot følges af det næste, som er det første

ligt, så ophæver denne forskelsløshed overhovedet det meningsfulde i forarbejdet erfaring, hvorfor erindre det stadig ens? Om disse forhold skriver Hans-Jürgen Krahl:

„Inderliggørelsen af økonomisk herredømme (*Gewalt*) betyder først og fremmest: internalisering af arbejdsnormerne i tidsbevidstheden, således at lønarbejderens bevidsthed om den egne stilling i produktionsprocessen udslettes og dannelsen af klassebevidsthed forhindres. Tilintetgørelsen af den emancipatoriske tidsbevidsthed [nemlig tanken om en kommende kvalitativt anderledes tilstand, PM] – hvor religiøst kanaliseret den så end måtte være – lader livstiden blive til arbejdstid. Derpå beror altså den kapitalistiske udviklings centrale naturlov. [...]

Tiden – livets og historiens medium – bliver til sin modsætning: en blind naturlov. Menneskene opfylder ikke deres væsen i tiden, men tiden underordner sig naturgroet menneskene som en skæbne [...].“ (s. 77)⁶²

Disse forhold rækker som sagt langt ind i hele oplevelsen af livsperspektivet, hvor den proletariske eksistens berøver menneskene grundlaget for et kvalitativt tidsperspektiv:

„Det borgerlige individs jeg-identitet beroede på privatejendommen, den realiseredes i udvekslingsrelationer og fandt sit langsigtede livshistoriske perspektiv i stræben efter profit og frygt for ruin. Proletarisk individualitet beroede på den besiddelsesløses stilling i produktionsprocessen og realiseredes i organiseringen i klassekampen. Det langsigtede livshistoriske perspektiv var for det proletariske individ enten udbytning eller revolutionær befrielse.

I stedet for langsigtede livshistoriske forventninger, forhåbninger og frygt er idag trådt kortsigtede reaktioner med henblik på forventning om belønning og frygt for sanktioner.“ (s. 340)

Den umiddelbare situation stiller således for arbejderen ingen langsigtede udviklingsmuligheder, i det højeste rent kvantitative ændringer, som da også er det grundlæggende udgangspunkt for

den socialistiske politik, hvor den revolutionære bevægelse altid sigtede imod kvalitativ forandring. Deraf – bl.a. deraf – det springvise i arbejdernes typiske forholden sig til arbejdssituationen, som kan give sig udtryk i udsagn om relativ tilfredshed den ene dag og den næste dag voldsomme oprør⁶³. Men arbejdssituationen er ikke hele tilværelsen. Imod dens tidsperspektiv stiller sig den personlige udviklings perspektiv, det politiske arbejdes perspektiv m.m. Det afgørende er at fastholde, at den kapitalistiske reproduktionsproces modvirker ethvert kvalitativt tidsbegreb, og derfor står i skarp modstrid med, hvad der almindeligvis antages at være et menneskeligt perspektiv. Placeringen i den kapitalistiske reproduktionsproces tenderer imod likvidering af kvalitativ tidsoplevelse, men dette er en tendens, som også gør sig gældende på en række andre områder. I kulturindustrien og i pressen gør det samme sig gældende, og i den senere tid også i uddannelsessystemet, hvor der – tendentielt, vel at mærke – ikke længere sigtes imod den borgerlige dannelses historiske bevidsthed, men imod færdigheder, som gør arbejdskraften fungibel – som det hedder – i den samfundsmæssige reproduktionsproces. Selve forestillingen om den krisefri kapitalisme, som socialdemokratismen bygger på, forudsætter jo i øvrigt også et kort tidsperspektiv og en kort erindring. „Erfaringen er faldet i kurs“, skriver Benjamin⁶⁴.

Marts 1975

Noter

1. *Poetisk struktur*, s. 178, *The Well Wrought Urn*, s. 215–6.
2. F. J. Billeskov Jansen: 'Sociologisk Litteraturforskning', anm. af Sven Møller Kristensen: *Digteren og Samfundet I, Gads danske Magazin* 1942.
3. „Moralen, religionen, metafysikken og anden ideologi og de dertil svarende bevidsthedsformer bevarer herved ikke længere deres skær af selvstændighed. De har ingen historie, men menneskene, som udvikler deres materielle produktion og deres materielle samkvem, ændrer sammen med denne deres virkelighed også deres tænkning og produkterne af deres tænkning.” Marx-Engels: *Den tyske ideologi*. s. 34, Rhodos 1974.

4. Denne artikel var tænkt som en første del, hvor anden del skulle tage de mere direkte litteraturvidenskabelige emneområder op.
5. Ralf Dahrendorf: *Class and Class Conflict in an Industrial Society*, 1959.
6. F.eks. Villy Sørensens indledning til Marx: *Økonomi og filosofi*, 1962.
7. Se Althusser: *For Marx*, 1969.
8. Sartre: *Eksistentialisme og marxisme*, 1969.
9. I *Lire le Capital*, 2. udg. 1969.
10. Allerede i *Oplysningens dialektik*, 1972, men mange steder senere.
11. Se herom min 'Modsigelsens poetik', optrykt i *Litteraturvidenskab*, 1974, samt Claus Sechers artikel om Adorno smst.
12. Se herom Altvater m.fl. 'Kapitalens udviklingsfaser osv.', *Kurasje* 12 & 13, 1975 og 1976, samt Rabehl i *Studenternes oprør* (Bergman m.fl.), 1969.
13. Se f.eks. Krahl: *Konstitution und Klassenkampf*, 1971, og Negt & Kluge: *Offentlighed og erfaring*, 1974.
14. *Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx*, på dansk 1975.
15. Dansk udg. 1938 og 1945.
16. Norsk udg. på Fremad 1973.
17. Se Krahl (jvf. note 13) og *Studenternes oprør ...* (jvf. note 12).
18. 1969.
19. *Critique of Marcuse*, Merlin Press 1972.
20. *Marx og Keynes*, 1973 m.fl.
21. Se herom min 'Om 'fremmedgørelse'', i Ditlevsen m.fl. (udg.): *Tegn Tekst Betydning*, 1973.
22. Se f.eks. Reichelt: *Kapitalbegrebets logiske struktur hos Karl Marx*, 1974, men bedst Rosdolsky: *Kapitalens tilblivelseshistorie* (under udg. 1. bd. 1976). I Danmark f.eks. Jens Brinch (duplikeret specialafhandling), Birger Linde: *Hegel og Marx*, 1974 og Schanz: *Til rekonstruktionen ...*, 1973.
23. Dette til trods for hovedtendensen i Schanz' meget læste bog.
24. Se *For Marx*.
25. Se *Svar til John Lewis*, 1976.
26. Kort indføring i Kasvio: *Stamokap*, GMT u.å.
27. Hilferding: *Das Finanzkapital*, 1973, Lenin: *Imperialismen*, i *Udvalgte værker* bd. 6, Kritik af Lenin: Neusüss: *Imperialismus und Weltmarktbewegung des Kapitals*, 1972.
28. *Den internationale konference af kommunistiske partier*, Moskva 1969, heri den officielle formulering af statsmonopolkapitalismeteorien.
29. Se f.eks. Altvater: 'Problemer omkring monopoler og statens rolle', *Kurasje* 9, 1974, Ebbinghausen (udg.): *Monopol und staat*, 1974, dansk udg. 1975, Mattick: *Marx og Keynes*.
30. Herom i Rosa Luxemburg: *Kapitalens akkumulation*, dansk udg. 1976.
31. *Kapitalen* 1, kap. 24, og Dobb: *Studies in the Development of Capitalism*, 1972, dansk udg. 1975.

32. Herom Hilferding: *Das Finanzkapital*, Lukács: *Die Zerstörung der Vernunft*, 1973, A. Rosenberg: *Die Entstehung der Weimarer Republik*, 1973 og Rabehls *Historie og klassekamp*, 1974.
33. Se A. Rosenberg: *Geschichte der Weimarer Republik*, 1972.
34. Se KAG: *Stalinismen – en marxistisk kritik*, Oslo 1973.
35. B. Peschken: *Versuch einer germanistischen Ideologiekritik*, 1972.
36. Dilthey: *Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften*, 1970.
37. I *Wissenschaft der Logik* et sted.
38. Sml. Habermas: *Borgerlig offentlighed*; det sidste eksemplarisk i Kant: *Was ist Aufklärung?*, i *Werke* bd. VI, Insel Verlag.
39. Se Luxemburg: *Kapitalens akkumulation*.
40. Se Dobb (jvf. note 31).
41. Jvf. Svend Aage Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark II*, 1974.
42. *Kapitalen* 1, kap. 25.
43. Hauser: 'The New Reading Public', i *Social History of Art and Literature*, og Ian Watt: *The rise of the novel*.
44. Mattick: *Marx og Keynes*.
45. Marx: *Grundrids* 1, Modtryk 1974.
46. Eksempelvis Erik A. Nielsen, kritisk analyseret i min 'Den personlige erfaring som blindgyde', *Kritik* 25.
47. Jvf. R. Weiman: Den anden dimension i det shakespeare'ske dramas struktur', i Søndergaard Andersen (udg.): *Marxistisk litteraturanalyse*, 1974.
48. *Charles Baudelaire*.
49. Rasch: *Staten og kunstnerne*.
50. *Geschichte und Klassenbewusstsein*.
51. Marcuse: *Eros og civilisation*, 1969.
52. Jvf. Habermas: *Borgerlig offentlighed*.
53. Jvf. Bakhtin: *Rabelais and his World*, 1968.
54. Jvf. Leo Löwenthal: 'Zur Vorgeschichte der autoritären Ideologie', *Zeitschrift für Sozialforschung* 1935, og Giersing m.fl.: *Det reaktionære oprør*, 1975.
55. Schiller: *Menneskets æstetiske opdragelse*, 1970.
56. Jvf. min 'Socialvidenskab og litteraturvidenskab', *Poetik* 19.
57. I *Eksistentialisme og marxisme*.
58. Smst.
59. Marx: *Filosofiens elendighed*, udgivet sammen med *Den tyske ideologi* (jvf. note 3).
60. *Geschichte und Klassenbewusstsein*.
61. Jvf. note 6.
62. *Konstitution und Klassenkampf*, jvf. Negt & Kluge: *Offentlighed og erfaring*.
63. Jvf. Kjeld Schmidt: 'Den såkaldte integration', *Vindrosen* 2/3, 1970, og V. Borg: *Industriarbejde og arbejderbevidsthed*, 1971.
64. I 'Der Erzähler', s. 34, *Über Literatur*, 1969.